

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, 859 родин слобідських старшин було нобілітовано наприкінці XVIII ст. Інтеграція старшини Слобідських полків до імперського соціуму може бути означена як “м’яка” соціальна трансформація, що ґрунтується переважно на економічних підставах. Зі скасуванням козацької автономії у 1764–1765 рр. слобідська еліта втратила політичну вагу, однак її соціально-економічні позиції зміцніли. Між локальною верхівкою та імперським центром було досягнуто своєрідного балансу інтересів. Цей взаємовигідний контракт надавав колишній старшині гарантії високого соціального статусу і забезпечував її лояльність до політики влади. Однак “козацький міф”⁴⁶ продовжував циркулювати в старшинському середовищі надалі, заклавши підвалини модерного українського націєтворення.

УДК 94(485):355.48

**УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР
У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1710–1713 рр.**

О. М. Слісаренко

**(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Присвячено використанню українського питання та українських контингентів учасниками російсько-турецької війни 1710–1713 рр.

Ключові слова: політичний притулок; мусульманське право; асекураційний диплом; всенародні права; Адріанопольський мир.

The article is devoted to Ukrainian question and Ukrainian contingents of participants of the Russian-Turkish war of 1710–1713.

Key words: political asylum; Islamic law; insurance diploma; national law; peace treaty of Adrianople.

Постановка проблеми. Події Північної війни не завершилися після видатної перемоги московських військ над шведськими під Полтавою в червні 1709 р. Ситуація розгорнулася таким чином, що доля дала шанс шведському королю та його українським союзникам здобути реванш за допомогою турецької зброї.

Північна війна стала найтривалішою війною в історії модерної російської держави, започаткувавши та значною мірою реалізувавши імперські амбіції московських царів. Водночас, незважаючи на значну матеріальну та чисельну перевагу російської армії та її союзників над шведською, боротьба ця тривалий час мала рівні шанси на

© О. М. Слісаренко, 2015

⁴⁶ Rudnytsky I. L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. by Peter. L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987; Plokhyy S. The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires. – New York, 2012.

перемогу як Карла XII, так і його супротивників. Це стало можливим не лише внаслідок військових талантів шведського короля, який з обмеженими ресурсами успішно переміг дев'ять років на полях боїв Східної Європи, але й завдяки спробі української еліти здобути в ході цієї війни незалежність для своєї країни і стати рівноправним суб'єктом міжнародного права. Спроба ця тривала близько шести років, починаючи від утворення україно-шведського союзу в жовтні 1708 р. і до його фактичного припинення в лютому 1713 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військово-політична складова україно-шведського союзу під час Північної війни вивчалась достатньо глибоко та різнобічно. Проте власне військові аспекти цього союзу вивчено досить поверхово.

Мета статті. Автор ставить за мету розглянути роль і вплив українського фактора на виникнення і хід російсько-турецької війни 1710–1713 рр., а також ефективність його використання головними учасниками конфлікту: Карлом XII, Петром I та Османською імперією.

Вклад основного матеріалу. Прибувши до турецьких володінь, шведський король спочатку залишився стояти табором на лівому березі Дністра, а не намагався сховатися під захист турецьких бастионів на правому березі¹. Цим символічним кроком Карл XII ніби підкреслював свою готовність до продовження боротьби. Лише значно пізніше, у вересні 1709 р., на настійливе прохання турків він перейшов на правий, безпечніший берег Дністра.

У зв'язку з цим і виникла серйозна політико-правова дилема стосовно шведського короля, який шукав притулку в липні 1709 р. на турецькій території із залишками своїх військ (майже 2,5 тис. чол.) і союзниками-мазепинцями (близько 2 тис.) та запорожцями (не менше 3–4 тис. чол.). Проблема поглиблювалась не тільки необхідністю застосування тодішніх міжнародно-правових звичаїв, але й можливістю застосування традиційного мусульманського права (адата) до шукача притулку.

Петро I у цей час здійснив і дипломатичні кроки, які втілились у листуванні зі Стамбулом. 10, 14, 27 липня 1709 р. було відправлено листи султану Ахмеду III, в яких російський цар пропонував султану видати Мазепу і затримати Карла XII заради збереження “доброї згоди” серед двох держав. У листах немає натяків на будь-які суми винагородження за голову Мазепи чи Гордієнка, тому якісь цифри, наведені в працях пізніших авторів, є їхніми домислами. Так, А. Гуржій та А. Палій, не наводячи джерел, стверджують, що сума становила 300 тис. талерів, причому пропонувалась вона не лише султану, але й шведському королю². Однотипність листів говорить про те, що відповіді на перші два листи цар так і не отримав. Цікавим пасажем у листах є посилання Петра I на всенародні права у виправданні дій російських військ Г. С. Волконського в прикордонній зоні³. Термін “всенародні права” явно синонімічний нашому розумінню “міжнародного права”, або ще точніше – “міжнародного звичаю”. Однак листи Петра до султана потрапили до Ахмеда III лише 26 серпня 1709 р. усі одночасно, оскільки раніше російському послу П. А. Толстому не вдалося домогтися аудієнції. До цього Толстой контактував

¹ Записки мазовецького воеводи С. Понятовського про події його життя // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 641.

² Гуржій А., Палій А. Константин Гордиенко. – К. : Арий, 2013. – С. 170.

³ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т. IX. – Вып. 1 (январь–декабрь 1709). – С. 289.

тільки з другорядними дипломатами і, як йому здавалося, позиції Туреччини після Полтавської битви були досить лояльними до Росії. Але він гадав, що Карла як гостя все ж таки не видадуть Росії, максимум – вишлють за межі Туреччини. Вірогідність видачі Мазепи чи Гордієнка він оцінював як очевиднішу, але цьому міг завадити їх перехід в іслам. У цьому випадку Туреччина не видасть їх як одновірців⁴. Турки оригінально відмовили росіянам у видачі Мазепи, не вдаючись до релігійних аспектів. Сераскир Юсуф-паша зазначив, що "...раніше той дійсно був підданим царя, проте потім він пішов від нього та вступив на службу до Карла XII і прибув на османську територію як підданий шведського короля"⁵, а тому турки не можуть видавати росіянам чужого підлеглого.

Позиції турецької сторони формально були міцнішими: втікачі не вступали в Очаків, а провели декілька днів північніше і достатньо швидко попрямували до Бендер, куди прибули 21 липня⁶. Як виявилось, султан оцінив вимоги Петра, викладені у другому листі, як нетактовні, що диктували йому як суверену конкретні кроки стосовно шведського короля й українського гетьмана. Однак, очевидно, що конфлікт вдалося б локалізувати за рахунок оригінального ходу з турецької сторони: Карл і Мазепа зупинялися за межами стін турецьких фортець Очакова і Бендер, у поселеннях Суклея і Варниця (пізніше, вже на початку 1711 р.) фактично у статусі неофіційних гостей. У таборі українців майже одразу почалися чвари, частина українських козаків разом з П. Орликом відбула до Ясс, а гетьман залишився в Бендерах. Помирилися суперники лише після смерті І. С. Мазепи та його пишного похорону, в якому взяли участь Карл XII і тридцять шведських офіцерів⁷. Нелади вщухли до виборів нового гетьмана, коли Пилип Орлик фактично отримав посаду за відмову від грошового скарбу на користь племінника І. С. Мазепи Андрія Войнаровського. Становище Пилипа Орлика підкріпив асекураційний диплом, виданий йому Карлом XII 10 травня 1710 р., де було підтверджено, що шведський король буде вічно підтримувати незалежність України та цілісність її кордонів⁸. Своєю чергою, П. Орлик усе подальше життя (а помер він у 1742 р.) не зрікався присяги шведському королю і прагнув вибороти незалежність України під протекторатом Швеції.

22 вересня 1709 р. помер І. С. Мазепа, це ще більше мало розрядити турецько-російську напругу. Але шведський король, який уже одужав, вирішив використати слушну ситуацію для активізації бойових дій на Правобережній Україні. Тоді ж він, усупереч рекомендаціям турецького сераскира, направив на північ Молдавії великий загін генерал-ад'ютанта Юлленкрука (близько 600 шведів і понад 500 запорожців). Загін просунувся до м. Чернівці (нині – обласний центр України), очевидно, збираючись

⁴ Там же. – С. 1091.

⁵ *Сергійчук Б., Сергійчук В.* На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. – К. : ПП Сергійчук М., 2011. – С. 86.

⁶ *Лагус Ф.* Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Гор. типография, 1853. – Т. 3. – С. 335.

⁷ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К. : КМА, 2009. – С. 339.

⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. – М. : Изд-во ун-та, 1848. – С. 18–19; *Орлик Пилип* Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. – К. : МАУП, 2006. – С. 106–107.

пройти через Карпати і Південну Польщу на з'єднання з прошведськими польськими силами Юзефа Потоцького і корпусом шведського генерала Крассау. Однак молдавський господар (великий князь) Михайло Раковіце сповістив про рух Юлленкрука Петра І. Одержавши інформацію від М. Раковіци, цар негайно виділив зі складу корпусу А. Меншикова "летючий загін" бригадира Кропотова. Очевидно, цар був упевнений, що з таким значним загоном (приблизно 30 % усіх шведських сил та 20 % усіх запорожців) може прориватися в Польщу і сам король, який зарекомендував себе за ці роки відчайдушним сміливцем. Можливо, росіянам уже було відомо, що Карл XII майже одужав від важкого поранення, отриманого напередодні Полтавського бою. Полон короля шведів був вартий того, щоб порушити турецький кордон.

Російське командування ретельно готувалося до операції. Командиру російського з'єднання бригадиру Кропотову було надано детальні інструкції, складені 19 серпня 1709 р. особисто царем Петром ⁹. Згідно з ними Кропотов мав досягти району Кам'янця-Подільського й робити вигляд, що його надіслано сюди нібито на зимові квартири ("на стацію"). Крім того, йому слід було встановити зв'язок з волооським господарем, з яким слід листуватися шифрованими листами. Треба зазначити, хоча інструкція не називає імені волоського господаря, з контексту видно, що йдеться про господаря Молдови. Інструкція містила детальні вказівки, як необхідно поводитися з полоненим королем шведів та його польськими союзниками. Але найцінніше виглядав пункт восьмий. У ньому ретельно виписувалось, як слід обкласти місцеве населення різними поборами, аби змусити його покинути рідні села й переселитись до володінь князя Меншикова, які він отримав від короля Августа Сильного – Полонного та Межиріччя.

Уже за тиждень бригада Г. Кропотова з Києва дісталась Поділля та зайняла смугу понад Дністром шириною близько 320 км (40 миль), контролюючи переправи ¹⁰.

27 вересня 1709 р. російський авангард, який складався з українських козаків, перетнув турецький кордон на Дністрі поблизу Кам'янця і заглибився на територію Молдавського князівства (васала Туреччини). Провідниками росіян були підрозділи волоської легкої кінноти на чолі з полковником Костянтином Туркулом, та, можливо, з полковником Апостолом Кігечем ¹¹. Вони подолали складну місцевість і несподівано атакували авангард загону Юлленкрука, який складався із запорожців. Хоча останні завдали деяких збитків хоругвам Туркула, проте він зумів зайняти вигідні позиції на шляхах можливого відходу шведів ¹². На допомогу запорожцям підійшли головні сили шведського загону, який складався наполовину з піхоти, а наполовину з кавалерії. Очевидно, шведи сподівалися пробитися далі, але були заблоковані біля лісового масиву. Російський авангард очолював полковник князь Андрій Друцький. Крім молдаван та якоїсь кількості російських драгунів, до загону також входили 180 українських козаків, можливо, з полку Кандиби ¹³. У першій сутичці росіянам вдалося захопити десять шведів у полон (у тому числі чотирьох офіцерів), але надалі рушничний вогонь шведської піхоти (приблизно рота) відбив їхні спроби розвинути успіх. Імовірно, Юлленкрук не сподівався зустріти

⁹ Письма и бумаги... – Т. IX. – Вып. 1. – С. 348–351.

¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. IX. – Вып. 2. – С. 1193.

¹¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начала XIX в.) / ред. кол.: Д. М. Драгнев и др. – Кишинёв: Штиинца, 1987. – С. 255.

¹² Письма и бумаги... – Т. IX. – Вып. 2. – С. 1289.

¹³ Там же. – С. 1290.

значні російські сили на молдовській території, тому втратив слушну нагоду атакою кавалерії (приблизно ескадрон) знищити російський авангард. Незабаром з'явилися головні сили російських драгунів і підготувалися для нової атаки. Загін Юлленкрука відступив на один з пагорбів, де сподівався відбити атаку. Кропотов, побачивши готовність шведів до бою, двічі пропонував переговори. Напевно, росіяни мали значну чисельну перевагу, а стійкість запорожців викликала у шведів виправдане побоювання, тому Аксель Юлленрук вирішив здатися без бою. Було укладено письмову угоду латинською та російською мовами, за якою шведи зберігали холодну зброю¹⁴. Запорожці при цьому розсіялися через лісовий масив у гори і в цілому уникли полону (крім 8 чоловік). Шведів здалося 551 чоловік (декілька десятків загинули в сутичці авангардів, ще кілька повернулися до короля)¹⁵. Українські історики Б. Сергійчук і В. Сергійчук зазначають, що загальні втрати вбитими та полоненими досягали 700 шведів і козаків¹⁶. Можливо, в момент здачі шведи викинули у воду більшу частину зброї, адже в донесенні Кропотова вказується серед трофеїв лише 143 фузеї та десять пар пістолетів¹⁷. Хоча нібито росіяни й одержали певний успіх, однак головного завдання – захопити шведського короля – вони не виконали. Оскільки бій відбувся у глибині чужої території (близько 80 км від кордону), слід було очікувати серйозних дипломатичних проблем з Туреччиною. Першим же тривожним дзвінком став арешт молдовського господаря Михайла Раковіце турками. Його прямо звинуватили в допомозі Москві.

Характерно, що навіть після сутички під Чернівцями російські полки не залишили Поділля, а продовжили своє перебування тут і в жовтні. Причому ці дії росіян не були викликані жодною воєнною необхідністю, а переслідували виключно політичну мету: зігнати населення з територій, які належали Речі Посполитій, та збільшити кількість “душ” у володіннях князя Меншикова, а отже, збільшити його статки, хоча Річ Посполита залишалася союзником...

Напруга зростала впродовж наступних 13 місяців. На султана впливала його мати, котра симпатизувала королю Карлу XII, кримський хан Девлет-Гірей, послідовний ворог Москви, посол Франції та новий турецький візир Нуман-паша Кепрюлю. Росія, як завжди, широко використовувала підкуп як таємний, так і офіційний: наприклад, у 1709 р. кримському ханові було виплачено 10 тис. дукатів так званих “шапошних грошей” (калпак акчаси), які московські царі час від часу виплачували ханам, щоб запобігти набігам татар на їх землі¹⁸.

Останньою краплею, за твердженням австрійського посла в Стамбулі М. Тальмана, став лист Петра I султану з вимогою звільнити з галер росіян, узятих у полон татарами раніше. До того ж лист вперше було підписано Петром титулом “царя та імператора”.

До того часу в Європі титул імператора визнавався лише за імператором Священної Римської імперії (простіше – Австрійським імператором), а також за султаном (“падишахом”). Спроба Петра I стати в цю шеренгу, звісно ж, була сприйнята в Порті як провокація.

¹⁴ Труды Императорского Русского Военно-исторического Общества. – СПб., 1909. – Т. III: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709) / под общ. ред. А. К. Байова. – С. 236.

¹⁵ Письма и бумаги... – Т. IX. – Вып. 1. – С. 410–411.

¹⁶ Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів... – С. 99.

¹⁷ Письма и бумаги... – Т. IX. – Вып. 2. – С. 1291.

¹⁸ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / отв. ред. С. Ф. Орешкова. – М. : Наука, 1977. – С. 47, 56.

Ймовірно, російському царю запаморочили голову успіхи в Прибалтиці: взяття Риги, Ревеля (Таллінна) і Виборга, а також установлення майже повного контролю над Річчю Посполитою. Очевидно, в цих умовах Петро I не побоювався війни на два фронти, гадаючи, що зі Швецією вже покінчено, а з османами його непереможна армія впорається, та ще й за допомогою православних, упокорених турками народів. У Стамбулі гадали інакше і до війни готувалися серйозно – і технічно, і фінансово, і юридично. Було скликано засідання Дивана з участю Девлет-Гірея, і на засіданні 8 листопада 1710 р. було проголошено: “Зафер істериз!” (хочемо війни!). Було прийнято заяву з 15 пунктів, в яких викладено претензії до московської сторони. Два з них якраз і торкалися прикордонних інцидентів на Бузі й біля Чернівців як таких, що прямо порушили турецький суверенітет¹⁹. Наступного дня війна була публічно оголошена, а російського посла П. А. Толстого заарештовано.

Нібито 1 грудня 1710 р. у Бендерах відбулась нарада за участі Карла XII, кримського хана Девлет-Гірея, Пилипа Орлика та Юзефа Потоцького, де обговорювався план спільного походу на Київ та оволодіння Правобережною Україною²⁰.

На початку 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей II організував два одночасних набіги на землі Слобідської та Правобережної України. В них узяло участь 740 шведів, 5 тис. поляків, 9 тис. українських козаків, половина з яких була кіннотою (очевидно, Орликові компанії та городові козаки), 400 турецьких яничар та 68 тис. татар²¹.

Шведський автор Б. Хегман наводить щодо цих подій такі цифри: 1 тис. шведів, 4 тис. поляків Ю. Потоцького та 5 тис. козаків П. Орлика²². Слід при цьому мати на увазі, що цей загін очолювався не королем, а генералом Акселем Спарре, якому допомагали Й. фон Дальдорф, Г. Зюліх, А. Дюваль, Г. Гьорта, а значить, був лише частиною шведських сил²³. Крім того, шведський загін на чолі з генералом К. Г. Хордом перебував при корпусі Ісмаїла-паші, призначеного для штурмів Азова та Таганрога²⁴. У 1712 р. росіяни з території Правобережної України виселили за Дніпро двісті тисяч козацького населення, аби не створювати необхідної матеріально-ресурсної бази для відновлення в цьому районі Гетьманату Пилипа Орлика²⁵. Намагаючися запобігти цим репресивним крокам царського уряду, орликовці здійснили новий похід у листопаді–грудні 1712 р. під Умань на чолі з наказним гетьманом Дмитром Горленком. Проте українці зазнали невдачі 4 грудня 1712 р. у бою з польським коронним військом М. Любомирського, під чию оруду мали повернутися ці землі²⁶. Остаточні шанси на боротьбу за Україну (чи хоча б її частину) Пилип Орлик втратив у жовтні 1714 р., коли змушений був виїхати разом з Карлом XII за межі Туреччини. Правда, Т. В. Чухліб чомусь пише про від'їзд Орлика до Швеції у червні 1714 р., тобто навіть раніше короля, що є явною

¹⁹ Там же. – С. 77.

²⁰ Чухліб Т. В. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 20.

²¹ Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения вначале XVIII века. – М.: Наука, 1971. – С. 99, 100.

²² Хегман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714) // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 73.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Чухліб Т. В. Козацтво Правобережної України... – С. 19.

²⁶ Там само. – С. 28.

помилкою²⁷. Ще раніше покинув Бендери з більшістю своїх людей запорозький кошовий К. Гордієнко, пішовши на Олешківську Січ наприкінці 1712 р.²⁸

Останнім спалахом україно-шведських надій був інцидент у Бендерах, відомий під назвою “калалалик”, що відбувся в лютому 1713 р. Туреччина остаточно взяла курс на примирення з Росією, але цьому заважала присутність шведського короля на турецько-російському прикордонні. Враховуючи непохитну позицію Карла XII, його небажання гратися в дипломатичні ігри, турки вдалися до силової акції. Вони змогли ізольовати від Карла XII його польських та, очевидно, українських союзників загальною чисельністю 4–5 тис. бійців.

Щодо союзників, то український автор Т. Чухліб стверджує, нібито в “калалалику” 11–12 лютого 1713 р. Пилип Орлик і кілька десятків козаків билися поруч з трьомастами гвардійцями Карла XII проти двадцяти тисяч татар і шести тисяч турків²⁹. Арешт короля та його соратників і висилка їх до турецької Дідімотіки відкрила шлях до остаточного врегулювання російсько-турецьких відносин. Умови Адріанопольського миру, укладеного влітку 1713 р., у цілому повторювали умови Прутського перемир'я 1711 р.³⁰

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проаналізований матеріал дає право автору стверджувати, що в 1709–1713 рр. становище тих українських сил, що боролися за незалежність Гетьманської держави, не було безнадійним і мало значні шанси на кінцевий успіх. Розуміючи це, цар Петро намагався максимально ізольовати участь контингентів Скоропадського у війні проти Туреччини, небезпідставно побоюючись за їх лояльність до Москви. Кінцева невдача боротьби орликівців і каролінів у цій боротьбі була обумовлена непослідовною та недалекою позицією турецького керівництва, що діяло за принципом “краще синиця в руці, ніж журавель у небі”. Фактично, Туреччина виконала лише власні локальні завдання, зрадивши своїх союзників. Незначні успіхи П. Орлика на Правобережній Україні було паралізовано як загальною втомою українського населення від багатолітньої боротьби, так і недостатньою збройною підтримкою Османської імперії проти переважаючих російських сил.

Недостатня джерельна база не дає повною мірою відтворити розстановку сил у мазепинсько-орликівському еміграційному таборі протягом 1709–1714 рр., а отже, вимагає додаткового вивчення насамперед турецьких джерел.

²⁷ Там само. – С. 29.

²⁸ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К. : Либідь, 1994. – С. 95.

²⁹ *Чухліб Т. В.* Козацтво Правобережної України... – С. 28.

³⁰ *Бутурлін Д.* Военная история походов россиян в XVIII ст. – СПб. : Изд-во Генштаба, 1821. – Ч. I. – Т. 3: Дополнения. – С. 156–159.